

Sirojć Zdzisław

Managerial Academy of Applied Sciences in Warsaw

5/7/5, Krzywickiego Str. Warsaw 02-078, Poland

siro19@wp.pl

POLITYKA DEMOGRAFICZNA KRAJU W WARUNKACH DEPOPULACJI

Abstract. Demographic policy of the country in the conditions of depopulation: The aim of this article is to briefly present the proces of depopulation in Poland and to draw attention to the need to adopt appropriate demographic policy that would reduce the scale of this negative trend, include a strategy for the development of the country's population.

Key words: polityka demograficzna; depopulacja.

JEL classification: J11, J19

Wstęp

Prognozy dotyczące rozwoju demograficznego Polski są niepokojące. Ludność naszego kraju u schyłku XXI wieku ma w pesymistycznej (ale realnej) prognozie zmniejszyć się do mniej niż 20 mln obywateli, co przy wzroście ludności Ziemi do ponad 10 mld (United Nations 2024; TVN24 2024) i jednoczesnym wzroście ludności większości państw Europy Zachodniej (Marciniak 2015) spowoduje marginalizację kraju zarówno na arenie globalnej jak i kontynentalnej oraz bardzo poważne problemy społeczne i gospodarcze, uniemożliwiające zrównoważony jego rozwój.

Celem niniejszego artykułu jest zatem zwięzłe przedstawienie obecnej niekorzystnej sytuacji demograficznej Polski i zwrócenie uwagi na konieczność przyjęcia odpowiedniej strategii i polityki ludnościowej, zmniejszającej rozmiar depopulacji kraju.

Istota demografii i polityki demograficznej

Demografia jest nauką o prawidłowościach rozwoju ludności. Jej specyfiką jest przyrodniczo-społeczna dwoistość, bowiem zjawiska i pro-

cesy ludnościowe mają zarówno biologiczny, jak i społeczny charakter. Głównym przedmiotem jej badań jest populacja (czyli ludność) i jej rozwój.

Jakkolwiek demografia jako dziedzina nauki ukształtowała się dopiero w XIX wieku, to kwestie dotyczące ludności podejmowane były przez wybitnych myślicieli znacznie wcześniej (Konfucjusz, Platon, czy Arystoteles zajmowali się różnymi aspektami optimum zaludnienia), (Daszyńska-Golińska 1927; Okólski 2024). Świadczyło to o randze i znaczeniu, jakie nadawano tym kwestiom już w starożytności. Także nowożytny uczony Giovanni Botero (1544-1617) twierdził m.in., że siła państwa zależy od wielkości jego populacji (Botero 2020).

O problemach demograficznych decydują jednak polityka i politycy, a nie uczeni.

Polityka demograficzna (inaczej populacyjna, bądź ludnościowa) jest subdyscypliną demografii jak i polityki społecznej. Ma zarówno charakter praktyczny, jak i teoretyczny.

W wymiarze praktycznym składają się nań działania państwa i jego instytucji mające na celu kształtowanie określonych stosunków ludnościowych poprzez wpływanie na demograficzne zachowania ludności (np. na płodność, umieralność, czy migracje), (Kurzynowski 2003; zob. także: Okólski, Fihel 2012 i Okólski 2005).

W wymiarze teoretycznym polityka demograficzna zajmuje się badaniem wpływu działalności państwa i jego instytucji na te zachowania.

Możemy wyróżnić trzy teoretyczne modele prowadzonej polityki demograficznej:

- pronatalistyczny (populacyjny),
- antynatalistyczny (depopulacyjny),
- neutralny (ambivalentny).

Polityka pronatalistyczna zakłada maksymalizację liczby urodzeń w rodzinie poprzez popieranie rozrodczości, polityka antynatalistyczna zmierza do zahamowania przyrostu naturalnego, zaś polityka neutralna wyraża się w braku ingerencji państwa w zjawiska i procesy demograficzne.

Politykę pronatalistyczną prowadzi obecnie wiele państw, jak np.: Francja, Czechy, Kazachstan, czy Wielka Brytania.

Przykładem stosowania polityki antynatalistycznej były pod koniec XX wieku Chiny, której negatywne konsekwencje odczuwają obecnie. Chińska polityka jednego dziecka przyniosła więcej szkód, niż zakładanego przez polityków pożytku. Pomijając występowanie negatywnych zachowań społecznych, spowodowała ona w kolejnych pokoleniach problemy demograficzne i ekonomiczne, co m.in. negatywnie wpływa na dalszy rozwój gospodarczy kraju. Postępująca „zapaść” demograficzna w Chinach może stać się w przyszłości główną przeszkodą w osiągnięciu dominującej pozycji tego kraju w świecie (zob. także: Więckowski 2014).

W praktyce najczęściej stosowane są mieszane modele polityki demograficznej.

Wyróżnia się także aktywną i pasywną politykę ludnościową.

Polityki pronatalistyczna i antynatalistyczna są politykami aktywnymi, zaś polityka neutralna ma charakter pasywny.

Aktywna polityka ludnościowa może przybierać różne formy:

- bezpośrednią i pośrednią (oddziałującą na czynniki, bądź motywacyjnie wpływającą na podejmowanie decyzji),
- restrykcyjną i propulsywną (uwarunkowaną ograniczeniami, bądź wolną od nich i pozytywnie wpływającą na emocje),
- prewencyjną i interwencyjną (ukierunkowaną na zapobieganie lub likwidację występujących barier), (zob.: Mitręga 2000; Mitręga 1995).

Polityka populacyjna może mieć ilościowy bądź jakościowy charakter, najczęściej jednak kompleksowa polityka demograficzna ma dwoisty (ilościowy i jakościowy) charakter.

Ilościowa polityka ludnościowa zawiera działania zmierzające do optymalizacji zaludnienia, jakościowa dba natomiast o jej ochronę przed degeneracją. Zawiera ona np.: profilaktykę i oświatę zdrowotną, świadome macierzyństwo, poradnictwo przedmałżeńskie, itp.

Polityka demograficzna jest częścią prowadzonej przez państwo polityki społeczno-ekonomicznej. Powinna być zatem ściśle powiązana z

polityką ochrony zdrowia, polityką edukacyjną, polityką mieszkaniową, czy polityką zatrudnienia.

Częścią składową polityki demograficznej jest polityka migracyjna. Są to działania państwa dotyczące migracji, rezultatem których jest stan i charakter ludności zamieszkującej dane terytorium w określonym czasie.

Możemy wyróżnić różne modele stosowanej polityki migracyjnej:

- liberalny (uzależniony od podaży i popytu na siłę roboczą; przykładem może być polityka Hiszpanii),

- zatrudnieniowy (uzależniony od zatrudnienia migrantów i poprzedzony ich selekcją; za przykład może służyć polityka Australii),

- niewolniczy (uzależniony od zapotrzebowania na określoną pracę i nie dający podstawowych praw; taką politykę prowadzą państwa Półwyspu Arabskiego),

- asymilacyjny (uzależniony od zdolności i możliwości przystosowania migrantów; polityka taka jest prowadzona np. przez Japonię),

- kolonialny (zakładający ułatwienia dla wjazdu migrantów z byłych kolonii; taką politykę prowadzą np. Francja i Wielka Brytania),

- multikulturowy (zakładający, że różnorodność korzystnie wpływa na rozwój społeczno-gospodarczy kraju; taką politykę prowadzą Stany Zjednoczone), (Kaczmarczyk, Okólski, Grzymała-Kazłowska 2008).

Oczywiście w praktyce występują różne mieszane modele prowadzonej polityki migracyjnej.

Może być także prowadzona polityka antyimigracyjna, jak np. w Chinach, czy formalny jej brak, jak w Polsce. Większość państw europejskich musi także uwzględniać politykę migracyjną Unii Europejskiej, która ma kompromisowy (mieszany) charakter i reguluje przede wszystkim kwestię napływu migrantów (zob. także: Brzozowski 2011).

Migracje ludności to zjawisko stare jak ludzkość i niezależnie od tego, czy zorganizowane w państwa społeczeństwa je akceptują i przyzwalają nań, czy nie, to będą one istnieć i przysparzać problemów. Dynamiczny rozwój populacji Afryki i Azji i brak możliwości rozwojowych w wielu krajach tych kontynentów spowoduje wzrost migracji. Dlatego też znaczenie polityki migracyjnej w przyszłości będzie rosnąć. W przypadku depopulacji w takich krajach jak Polska, czy Ukraina w szczególności.

W polityce migracyjnej powinniśmy szczególną uwagę zwracać na migrację osób o wysokich kwalifikacjach oraz zarówno na emigrację jak i imigrację młodzieży na studia zagraniczne.

Ścisłe związana z polityką demograficzną państwa powinna być polityka rodzinna, zajmująca się rodziną jako podstawową grupą społeczną. Podstawę działań państwa w odniesieniu do rodzin w Polsce stanowi prawna definicja rodziny. W Polsce za rodzinę w sensie prawnym uważa się małżeństwo (kobiety i mężczyzny) zamieszkujące we wspólnym gospodarstwie domowym. Może ją stanowić grupa osób połączonych ze sobą więziami: małżeństwa, rodzicielstwa, pokrewieństwa, powinowactwa lub adopcji.

Ważnym elementem polityki ludnościowej państwa powinny być programy in vitro. Mimo iż metodą in vitro przyszło dotychczas w Polsce na świat zaledwie kilkanaście tysięcy dzieci, to w sytuacji depopulacji nabiera ona istotnego znaczenia. Pokazuje to przykład Czech, gdzie 60 % Czeszek w wieku ponad 35 lat korzysta z zapłodnienia pozaustrojowego. Metoda in vitro w Czechach zatem to nie tylko problem medyczny, ale także społeczny (Ditrich 2022).

„Niepodważalne argumenty pozwalają potraktować metodę sztucznego zapłodnienia jako moralnie, prawnie i społecznie dopuszczalną, służącą prokreacji, wspieraniu macierzyństwa, dającą szansę i prawo do życia istocie ludzkiej oraz obdarzenia jej miłością” (Słomski 2024).

Metoda in vitro jest dla wielu młodych ludzi (i nie tylko) wielką szansą posiadania dziecka. Niepłodność bowiem jest chorobą cywilizacyjną, na którą w Polsce cierpi około 1,5 mln małżeństw i związków partnerskich (ZwrotnikRaka.pl 2024). To zatem nie tylko problem medyczny, ale także istotny problem społeczny. Wobec takiej sytuacji państwo nie może być obojętne. Posiadanie potomstwa jest bowiem prawem każdego człowieka. Tu działania państwa i obywateli powinny być zbieżne.

Podjęte w 2024 roku przez państwo polskie działania mające na celu finansowanie medycznego wsparcia zapłodnienia pozaustrojowego i leczenia bezpłodności w Polsce należy zatem rozszerzać. Dają one bowiem szansę i nadzieję kobietom i mężczyznom stania się rodzicami, a państwu szansę pozyskania nowych obywateli.

Polityka demograficzna państwa może być wyrażona w formie konkretnego aktu prawnego, w zbiorze prawa krajowego, czy praktycznych działań rządzących, uwarunkowanych potrzebami społecznymi, politycznymi i gospodarczymi, czy też tradycją i przekonaniami obywateli w tej materii.

Sytuacja demograficzna Polski i znaczenie polityki ludnościowej

Ludność Polski na koniec I półrocza 2024 roku liczyła około 37,5 mln (GUS 2024; Nowak 2024). Trzeba na tę liczbę spojrzeć w kilku aspektach:

- globalnej sytuacji demograficznej, tendencji i prognoz rozwoju ludności, sytuacji demograficznej na kontynencie europejskim, w szczególności w krajach ościennych;
- tempa przyrostu naturalnego w kraju, zjawisk umieralności i dzietności;
- ruchów migracyjnych (międzykontynentalnych, czy krajowych).

Prognoza demograficzna ONZ z 2024 roku (United Nations 2024) mówi o przekroczeniu populacji Ziemi granicy 10,0 mld pod koniec XXI wieku. Jednak ludność wielu państw, w tym Polski, zmniejszy się. Ludność Polski może zmniejszyć się do kilkunastu milionów (w najbardziej pesymistycznej wersji do mniej niż 13 mln), (TVN24 2024). Ludność Chin będzie o ponad połowę mniejsza (United Nations 2024), co w dłuższej perspektywie raczej przekreśla szanse tego kraju na wygranie konkurencji z gospodarką amerykańską.

Szacuje się, iż pod koniec XXI wieku tylko 6 państw (3 %) będzie miało zastępowalność pokoleń (Sekuła 2024).

„Brak prostej zastępowalności pokoleń oznacza, że kolejne generacje są mniej liczne niż poprzednie, co nieuchronnie prowadzi do spadku wielkości populacji. Nasila się starzenie populacji, a po pewnym czasie zaczyna spadać liczba osób w wieku produkcyjnym, a także liczba kobiet w wieku rozrodczym. Utrzymywanie się niskiej dzietności intensyfikuje te zmiany oraz utrwała ujemny przyrost naturalny i depopulację” (Wan-tuch 2024). Więcej dzieci rodzi się w krajach słabo rozwiniętych, w reży-

mach niedemokratycznych, niż w rozwiniętych krajach demokratycznych (Ibidem).

Populację Polski cechuje ujemny przyrost naturalny, wysoka umieralność, niska dzietność, emigracja, starzenie się społeczeństwa i przemieszczanie się ludności ze wsi i małych miast do metropolii (metropolizacja). Sytuacja ta trwa już od dłuższego czasu, a problemem jest to, iż nie są podejmowane skuteczne sposoby przeciwdziałania tym zjawiskom. Program Rodzina 500+ wprowadzony w roku 2015 jako remedium na spadającą dzietność, zdaniem demografów, nie mógł przynieść określonych rezultatów i tak się stało (Wantuch 2024).

Podobna sytuacja panuje u naszych wschodnich sąsiadów (w Ukrainie), co można usprawiedliwiać wojną i wymuszoną emigracją ludności.

Zamożne państwa zachodniej Europy problemy demograficzne rozwiązują bardziej skutecznie i nie tylko za pomocą imigracji. Wskaźniki dzietności w Czechach i we Francji są jedne z najwyższych w Europie, mimo iż jeszcze niedawno Czesi borykali się z problemem niskiej dzietności (Ditrich 2022). Przykładem skutecznego wykorzystania imigracji jest Hiszpania. Jeszcze w połowie XX wieku liczba ludności Polski i Hiszpanii była porównywalna (1950 r.: Hiszpania - 27,8 mln, Polska - 25,0 mln) (GUS 2014), a obecnie populacja Hiszpanii jest 1,5 raza liczniejsza (2023 r.: Hiszpania - 48,0 mln, Polska - 37,5 mln) (Unia Europejska 2023; O. Sobolewski, 2024), przy malejącej liczbie ludności Polski a rosnącej Hiszpanii.

Polskie prognozy (ZUS 2021; Leśniak 2023) są w zasadzie zbieżne z prognozami ONZ (United Nations 2024) dotyczącymi rozwoju ludności Polski w XXI wieku. Według GUS w roku 2060 powinno nas być nieco ponad 30 mln, a w wariantcie pesymistycznym mniej niż 27 mln (Leśniak 2023). W dalszym ciągu będzie postępowało starzenie się ludności. Polska stanie się jednym z najstarszych społeczeństw Europy (Ciura, Szymańczak 2012). Kurczyć się będą zasoby ludności w wieku produkcyjnym. Prognozowany jest także dalszy spadek liczby urodzeń.

Zachodzące zmiany w liczbie ludności kraju będą pogłębiać różnice w populacjach poszczególnych regionów. Przykładem może służyć tu Łódź. Jeszcze w latach osiemdziesiątych XX wieku Łódź była drugim pod wz-

głędem liczebności miastem w kraju, a obecnie jest czwartym (po Warszawie, Krakowie i Wrocławiu). W czasie przemian systemowych w naszym kraju miastu ubyło ponad 200 tysięcy mieszkańców (miasto „skurczyło się” o ponad 20 %) (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2023).

Obecna sytuacja demograficzna kraju rodzi wiele kwestii i problemów społecznych:

- zagrożenie zrównoważonego rozwoju populacji,
- zagrożenie pomyślnego rozwoju społeczno-gospodarczego kraju,
- obniżenie bezpieczeństwa socjalnego, w szczególności zagrożenie dla systemu emerytalnego,
- zagrożenie finansów publicznych i wzrost długu publicznego,
- perturbacje na rynkach pracy, w systemach ochrony zdrowia i edukacji,
- perturbacje związane z migracjami,
- wyludnianie się niektórych regionów kraju (zob.: Sirojć 2012).

Co w tej sytuacji należy robić? Jakie działania powinny być podejmowane?

Naukowcy, w szczególności demografowie, ekonomiści, socjologowie i politolodzy, określili już główne kierunki działań propulacyjnych, jakie powinny być zawarte w polityce społeczno-gospodarczej państwa (zob.: Rządowa Rada Ludnościowa 2014; Hrynkiewicz, Potrykowska (red.) 2016; Strategia Demograficzna 2040, 2021; Łakomy 2024; Wantuch 2024). Także doświadczenia innych krajów europejskich powinny być tutaj przykładem (Ditrich 2022; Kocan 2015; Podraza 2022).

W obecnej sytuacji politycznej i społecznej kraju konieczne jest jednak szybkie skonstruowanie i przyjęcie, po publicznej dyskusji, polityki demograficznej państwa w postaci odrębnego dokumentu wraz z jej szczególnym elementem, jakim jest polityka migracyjna (niezależnie od dokumentów Unii Europejskiej w tym zakresie).

Dobrym przykładem pronatalistycznej polityki demograficznej są Czechy. W roku 1999 miały one jedną z najniższych dzietności na świecie. W latach 1999-2021 w Czechach nastąpił drugi w świecie (po Kazachstanie) przyrost dzietności. Jakie działania zostały tam podjęte?

W Czechach:

- opłaca się być rodzicem (rozbudowane zostały ulgi podatkowe i zasiłki rodzinne),
- stosowane są elastyczne formy zatrudniania kobiet (w tym telepraca),
- rozbudowana jest sieć publicznych żłobków i przedszkoli,
- aborcja jest legalna, co zapewnia kobietom bezpieczeństwo,
- bezrobocie jest bardzo niskie (najniższe w UE),
- łatwo można uzyskać mieszkania dla ludzi młodych,
- in vitro jest dofinansowane przez państwo, a jego koszty są niskie (Ditrich 2022).

Odnosnie polityki migracyjnej warto skorzystać z doświadczeń hiszpańskich. Hiszpania w sposób skuteczny i racjonalny reguluje napływ cudzoziemców. Segmentacja kierunków napływu migrantów oraz odpowiednie ich wykorzystanie w gospodarce przynosi oczekiwane rezultaty (Kocan 2015). Wykorzystać w tym względzie należy też doświadczenia Niemiec, choć niekoniecznie trzeba ich działania naśladować (Podraza 2022).

Trudna sytuacja polityczna i ekonomiczna Ukrainy spowodowana agresją Rosji, wywołała dużą migrację ludności, w tym m.in. do Polski, co w znaczący sposób wzbogaciło polski rynek pracy i gospodarkę kraju.

Jeśli polityka państwa się nie zmieni, „młodzi ludzie będą coraz częściej postrzegali Polskę jako kraj niedający dobrych perspektyw” (Gadomski 2024). Będą się zatem zwiększać kłopoty ekonomiczne i społeczne (Ibidem).

„Jeśli przy obecnych trendach dzietności nie wydłużymy wieku emerytalnego, a także nie otworzymy się na migracje zarobkową, to nie poradzimy sobie w wymiarze gospodarczym i społecznym” (Wantuch 2024).

Państwo ma obowiązek prowadzenia określonej polityki ludnościowej, w szczególności w sytuacji depopulacji. Nakazem powinna być skuteczna polityka pronatalistyczna. Powinna ona uwzględniać wszystkie dostępne i etycznie przyjęte formy działania, które w rezultacie powinny wpływać na przyrost ludności. Jeśli państwo tego nie robi lub jest w tych działaniach nieskuteczne, to taka polityka ma charakter antyrozwojowy i w pewnym sensie antyspołeczny.

Istota demograficznego wyzwania zarówno dla Polski, jak i dla Europy zawiera się w wyborze:

- odpowiedniego progu wieku emerytalnego;
- poziomu, rodzaju i sposobu świadczeń emerytalnych i zdrowotnych przysługujących ludziom starym,
- poziomu, formy i wieku, w jakim występuje aktywność ekonomiczna,
- wielkości wkładu pracowników i pracodawców w tworzenie funduszy, z których są finansowane świadczenia emerytalne i zdrowotne dla ludzi starych,
- polityk migracyjnych, zwłaszcza zapewniających w jak największym stopniu zastępowanie brakujących urodzeń oraz integrację imigrantów i ich dzieci (Okólski, Fihel 2012).

Dlatego tak istotną rolę powinna odgrywać ustawowo przyjęta, społecznie zaakceptowana, strategia i polityka demograficzna państwa, uwzględniająca najważniejsze wyzwania stojące przed polskim społeczeństwem. Dokument powinien być skorelowany z polityką zatrudnienia, polityką zdrowotną, polityką rodzinną, polityką edukacyjną i skupiać się przede wszystkim na poprawie warunków życia rodzin decydujących się na posiadanie dzieci.

Podsumowanie i wnioski

Sytuacja braku zastępowalności pokoleń w Polsce uwarunkowana jest globalnymi i regionalnymi tendencjami rozwoju ludności, przyczyniły się do niej także: kryzys polityczny i gospodarczy, jakiego kraj doświadczył w latach 80. i na początku lat 90. XX wieku oraz zaniedbania w tym względzie kolejnych rządów III RP.

Przedłużanie i pogłębianie tego stanu będzie ograniczać perspektywy rozwojowe kraju. Dlatego powinna być opracowana i przyjęta, po szerokiej społecznej konsultacji, strategia i polityka demograficzna jako istotny element polityki społeczno-gospodarczej, wyznaczająca kierunki działań państwa w tym zakresie w dłuższej perspektywie czasowej.

Polityka demograficzna powinna uwzględniać aktualne tendencje rozwoju populacji oraz zawierać działania mające na celu polepszenie jakości życia osób/rodzin deklarujących chęć posiadania potomstwa. Jej istotnym elementem powinna być polityka migracyjna. Ważnym elementem polityki demograficznej państwa powinno być określenie stosunku państwa do metody *in vitro*. Stosunek do niej rządzących jest bowiem miarą odpowiedzialności i kompetencji władz państwa. *In vitro* jest wyrazem humanistycznej postawy wobec osób z niepłodnością, a jednocześnie metodą sprzyjającą wzrostowi populacji i odpowiadającą pronatalistycznej polityce państwa.

Bibliografia

BOTERO, G. (2020.) *O racji stanu*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2020.

BRZOZOWSKI, J. (2021). Polityka migracyjna Unii Europejskiej: stan obecny i perspektywy, In: „*Studia Europejskie*” 3/2011.

CIURA, G.; SZYMAŃCZAK, J. (2012). Starzenie się społeczeństwa polskiego. In: *Infos 1/2012*, Biuro Analiz Sejmowych.

DASZYŃSKA-GOLIŃSKA, Z.E. (1927). *Zagadnienie polityki populacyjnej*. [online]. [cit. 2024-10-21] Dostęp online: <https://rcin.org.pl/ifis/dlibra/publication/15023/edition/34038>

DITRICH, R. (2022). Czeski cud demograficzny - mieli najniższą dzietność na świecie, dziś są wzorem do naśladowania. In: *ObserwatorGospodarczy.pl*. [online]. [cit. 2024-10-21]. Dostęp online: <https://obserwatorgospodarczy.pl/2022/01/13/czeski-cud-demograficzny-mieli-najnizsza-dzietnosc-na-swiecie-dzis-sa-wzorem-do-nasladowania-raport-og/>

GADOMSKI, W. (2024). W cieniu katastrofy demograficznej. Jak będzie się zmieniał świat w tym stuleciu? In: *Gazeta Wyborcza z 29.lipca 2024*.

GUS (2014). *Historia Polski w liczbach. Polska w Europie*, GUS, t. III, v. 3., Warszawa 2014.

GUS (2024). *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2024 roku*. [online]. [cit. 2024-10-12]. Dostęp online: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2024-roku,7,21.html>

JAKÓBCZYK-GRYSZKIEWICZ, J. (2023). Łódź - miasto kurczące się. Przyczyny i skutki depopulacji, możliwości przeciwdziałania. In: *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*. Tom 36, Nr 8. , 2023. [online]. [cit. 2024-10-12]. Dostęp online: <https://czasopisma.uni.lodz.pl/konwersatorium/article/view/21693/21614>

HRYNKIEWICZ, J.; POTRYKOWSKA, A. (red.) (2016). *Perspektywy demograficzne jako wyzwanie dla polityki ludnościowej Polski*, Warszawa 2016.

KACZMARCZYK, P.; OKÓLSKI, M.; GRZYMAŁA-KAZŁOWSKA, A. (red.) (2008). *Polityka migracyjna jako instrument promocji zatrudnienia i ograniczenia bezrobocia*. Ośrodek Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.

KOCAN, V. (2015). Współczesna migracja i polityka migracyjna na przykładzie Hiszpanii. In: *Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy, Nauki Społeczne*, 2015 / 2 [online]. [cit. 2024-10-12]. Dostęp online: http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-04ae53db-33e5-412c-bdbe-095c5b45f424/c/Kwartalnik2_2015-77-95.pdf

KURZYNOWSKI, A. (2003). *Polityka Społeczna*. Szkoła Główna Handlowa Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2003.

LEŚNIAK, G.J. (2023). Wisi nad nami kryzys demograficzny - czas na zmiany. In: *Prawo.pl*. [online]. [cit. 2024-10-12]. Dostęp online: <https://www.prawo.pl/kadry/prognoza-demograficzna-gus-na-lata-2023-2060,523004.html>

ŁAKOMY, M. (2024). *Demografia jest przyszłością. Czy Polska ma szansę odwrócić negatywne trendy*. Prześwity, Warszawa 2024.

MARCINIAK, G. (2015). *Wyzwania polityki ludnościowej wobec prognoz demograficznych dla Polski i Europy*. GUS, Warszawa 2015.

MITRĘGA, M. (1995). *Demografia społeczna. Zarys wykładu*, Wyd. Śląsk, Katowice 1995.

MITRĘGA, M. (2000). Polityka ludnościowa. w: Frączkiewicz-Wronka, A., Zrałek, M. (red.): *Polityka społeczna w okresie transformacji*. Katowice 2000.

NOWAK, K. (2024). Liczba ludności Polski na koniec I kwartału spadła o 133 tys. rdr do 37,595 mln osób - podał GUS. In: *Forsal.pl*. [online]. [cit. 2024-10-12]. Dostęp online: <https://forsal.pl/gospodarka/demografia/artykuly/9495358,liczba-ludnosci-polski-w-dol-gus-podal-nowe-dane.html>

OKÓLSKI, M. (2005). *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2005.

OKÓLSKI, M. ; FIHEL, A. (2012). *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

OKÓLSKI, M. (2024). Optimum zaludnienia. In: *Encyklopedia PWN*. [online]. [cit. 2024-10-12]. Dostęp online: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/optimum-zaludnienia;3951453.html>

PODRAZA, M. (2022). Polityka migracyjna Republiki Federalnej Niemiec. In: *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*. Tom 84 Nr.1 (2022). [online]. [cit. 2024-10-12]. Dostęp online: <https://doi.org/10.14746/rpeis.2022.84.1.13>

RZĄDOWA RADA LUDNOŚCIOWA (2014) *Rekomendacje Rządowej Rady Ludnościowej w zakresie polityki ludnościowej Polski*. Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2014.

SEKUŁA, K. (2024) Dzietność na świecie spada szybciej niż prognozowano. In: *Dziennik Warto Wiedzieć*. [online]. [cit. 2024-10-12]. Dostęp online: <https://wartowiedziec.pl/serwis-glowny/aktualnosci/72794-dzietnosc-na-swiecie-spada-szybciej-niz-prognozowano>

SIROJĆ, Z. (2012) *Demografia*. [wykład, maszynopis 2012]

SŁOMSKI, W. (2024). Wokół problematyki in vitro. Kwestie i problemy do przemyślenia, w: SŁOMSKI, W., SIROJĆ, Z. (red.): *In vitro. Szansa czy iluzja?* ASPRA-JR, Warszawa 2024.

SOBOLEWSKI, O. (2024). Niepokojące zjawisko w Polsce. W tym roku może paść fatalny rekord. In: *Money.pl*. [online]. [cit. 2024-10-12]. Dostęp online: <https://www.money.pl/gospodarka/oskar->

sobolewski/niepokojace-zjawisko-w-polsce-w-tym-roku-moze-pasc-fatalny-rekord-7023227739601824a.html

STRATEGIA DEMOGRAFICZNA 2040 (2021). Warszawa 2021.

TVN24 (2024). Populacja Polski spadnie prawie o połowę. Niepokojące prognozy ONZ. In: TVN24 Biznes. [online]. [cit. 2024-10-12].
Dostęp online:
<https://tvn24.pl/biznes/najnowsze/populacja-polski-spadnie-do-19-milionow-niepokojace-prognozy-onz-st8000614>

UNIA EUROPEJSKA (2023). *Fakty i liczby dotyczące życia w Unii Europejskiej*. [online]. [cit. 2023-12-30]. Dostęp online:
https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/facts-and-figures-european-union_pl

UNITED NATIONS (2024). *World Population Prospects*. [online]. [cit. 2024-10-21]. Dostęp online: <https://population.un.org/wpp/>

WANTUCH, D. (2024). Będzie nas mniej i kropka, Rozmowa D. Wantuch z prof. I.E. Kotowską i prof. M. Mynarską, In: *Wysokieobcasy.pl; GW z 10 sierpnia 2024*; [online]. [cit. 2024-10-21].
Dostęp online:
<https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/7,163229,31205915,nie-tylko-polki-nie-decyduja-sie-na-dzieci-to-trend-swiatowy.html>.

WIĘCKOWSKI, H. (2014). Polityka jednego dziecka i jej wpływ na strukturę demograficzną Chińskiej Republiki Ludowej. In: *Zarządzanie Publiczne* 1(25)/2014.

ZUS (2021). Zakład Ubezpieczeń Społecznych. Prognoza wpływów i wydatków Funduszu Ubezpieczeń Społecznych na lata 2022–2026. [online]. [cit. 2024-10-21]. Dostęp online:
https://www.zus.pl/documents/10182/167761/Publikacja_FUS%20_2022-2026.pdf/2ae62e7e-adc2-21f8-dd55-bc69a6cd437d?t=1640950412862.

ZWROTNIKRAKA.PL (2024) Program in vitro w Polsce – zasady i refundacja. In: *ZwrotnikRaka.pl* [online]. [cit. 2024-10-12]. Dostęp online: <https://www.zwrotnikraka.pl/program-in-vitro/>.